

ПРАВА ЗАРЕЄСТРОВАНИХ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У СФЕРІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

RIGHTS OF REGISTERED INTERMEDIATE PERSONS IN THE PENSION ENVIRONMENT IN UKRAINE

Кульчицький Т.Р.,
аспірант кафедри соціального права
Львівського національного університету
імені Івана Франка

У статті охарактеризовано права зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб на пенсійне забезпечення; визначено основні аспекти соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб; окреслено особливості соціального захисту ВПО у сфері пенсійного забезпечення; конкретизовані доповнення та зміни, що пропонується внести до Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» для внутрішньо переміщених осіб в Україні; розглянуті умови порядку призначення пенсій ВПО.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, пенсія, пенсійне забезпечення, право на пенсію, права і свободи внутрішньо переміщених осіб.

В статье охарактеризованы права зарегистрированных внутренне перемещенных лиц на пенсионное обеспечение. Определены основные аспекты социальной поддержки внутренне перемещенных лиц. Обозначены особенности социальной защиты ВПО в сфере пенсионного обеспечения. Конкретизированы дополнения и изменения, предлагаемые внести в Закон «О общеобязательном государственном пенсионном страховании» для внутренне перемещенных лиц в Украине. Рассмотрены условия порядка назначения пенсий ВПО.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица, пенсия, пенсионное обеспечение, право на пенсию, права и свободы внутренне перемещенных лиц.

The article describes the rights of registered internally displaced persons to pensions. The main aspects of social support for internally displaced persons are defined. The features of social protection of HIP in the field of pension provision are outlined. Specified additions and changes proposed to introduce to the Law "On Obligatory State Pension Insurance" for internally displaced persons in Ukraine. Conditions of the procedure for the appointment of HIP pensions are considered.

Key words: internally displaced persons, pension, pensions, pension rights, rights and freedoms of internally displaced persons.

Постановка проблеми. Внутрішньо переміщені особи є категорією відносно новою не тільки для України, але і для світової практики. Необхідність надання допомоги особам, які вимушені з об'єктивних причин стихійно змінити місце свого проживання, гостро з'явилася в 70-х роках ХХ століття в результаті цивільних війн, що розгорілися на територіях Анголи, В'єтнаму, Камбоджі та Судану. До цього часу міжнародному суспільству була більш відома та зрозуміла категорія переселенців – біженці. Біженці (або утікачі) – особи, які внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебувають за межами своєї країни та не можуть або не бажають користуватися захистом цієї країни внаслідок таких побоювань [3, с. 12]. В українському законодавстві поняття «особи, переміщені всередині країни» до останнього часу не застосовувалося. Але у зв'язку з тимчасовою окупацією півострова Крим та міста Севастополя, а також проведення Операції об'єднаних сил (надалі – ООС) в окремих районах Луганської та Донецької областей питання пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб стали актуальними і для України.

Стан дослідження. Теоретико-методичним підґрунтям розв'язання зазначеної проблеми стали

наукові праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, таких як: Ю. Арутюнян, Ю. Бромлей, Дж. Беррі, Г. Гудвін-Гілл, В. Грищенко, Р. Дженнінгс, О. Зайцева, І. Зверева, А. Капська, Ю. Моргун, О. Малиновська, Я. Овсяннікова, О. Ольхович, О. Піскун, А. Похлебаєва, Г. Солдатова, А. Фернхем, К. Халепа, А. Шацька, Л. Шестак та ін. Теоретико-соціологічний аспект визначення категорії внутрішньо переміщені особи досліджений низкою науковців. Зокрема, М. Ніколайчук зазначає, що внутрішньо переміщені особи – це специфічна цільова група реалізації міграційної політики, якій притаманні різномірні ознаки, детерміновані особливими потребами, особистісними характеристиками та впливами зовнішнього середовища [4].

Г. Гудвін-Гілл визначає внутрішньо переміщених осіб як осіб, котрі змушені раптово тікати зі своїх будинків у великих кількостях у результаті збройного конфлікту, внутрішньої ворожнечі, систематичних порушень прав людини або стихійних лих і перебувають на території власної країни [2]. Ототожнюючи поняття «внутрішньо переміщена особа» та «переселенець», автор зазначає, що фактично внутрішньо переміщені особи – це особи, які підпадають під визначення «вимушені переселенці», але які, покинувши місце свого постійного проживання, залишаються в країні своєї громадянської належності й можуть користуватися її захистом. Окрім

того, слід зауважити, що теоретико-правові аспекти дослідження категорії внутрішньо переміщені особи не розглядалися.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні прав зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб (надалі – ВПО) у сфері пенсійного забезпечення в Україні; виокремленні особливостей соціального захисту ВПО у сфері пенсійного забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Згідно з керівними принципами Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (надалі – УВКБ ООН з питання про переміщення осіб усередині країни) особи, переміщені всередині країни, визначаються як люди або групи людей, які були змушені рятуватися втечею або покинути свої будинки чи місця проживання через або для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини чи стихійних лих/техногенних катастроф, які не перетнули міжнародно-визнаний державний кордон країни [5, с. 4]. В аспекті розвитку цього міжнародного акта і у зв'язку із правовими потребами ВПО було прийнято Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», в якому подається визначення внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах і має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» [3]. Водночас варто акцентувати увагу на тому, що законодавець ототожнює поняття «внутрішньо переміщена особа» й «переселенець». Так, наприклад, у ч. 1 ст. 15 цього Закону визначено, що фінансове забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб за рахунок бюджетних коштів здійснюється відповідно до бюджетного законодавства. Заходи щодо забезпечення прийому, проїзду, розміщення та облаштування вимушених переселенців є видатковими зобов'язаннями України й органів місцевого самоврядування відповідно до їхньої компетенції щодо забезпечення соціальних прав і гарантій громадян України [3]. У Рекомендаціях парламентських слухань на тему «Стан дотримання прав внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України та на тимчасово неkontrolьованій території в зоні проведення антитерористичної операції» визначено, що внутрішньо переміщеними особами є громадяни України, які вимушені були залишити все й виїхати в різні регіони нашої країни [6].

Навіть із нещодавніми змінами (які відображені у визначенні, зазначеному вище) поняття ВПО, сформульоване в національному законодавстві, суперечить міжнародним стандартам з двох причин. По-перше, воно звужує визначення, яке сформульовано в Керівних принципах з питання переміщення

осіб всередині країни, тому що встановлює вимоги щодо громадянства та реєстрації місця проживання для ВПО. По-друге, щодо характеру переміщення визначення в національному законодавстві встановлює вичерпний перелік причин переміщення і, що ще гірше, не вказує на те, що внутрішнє переміщення має стосуватись вимушеного переміщення у межах міжнародно-визнаних національних кордонів. Крім того, визначення ВПО в національному законодавстві має третій недолік – воно встановлює особливий статус ВПО, в регламентації прав якого в Україні тільки почала формуватися відповідна правова база щодо їхніх прав, обов'язків та пільг.

Як вбачається із вказаного визначення, на отримання статусу внутрішньо переміщеної особи могли претендувати виключно громадяни України, які постійно проживали на території України та були змушені покинути місце свого постійного проживання з причин, вказаних у законі. Саме ця категорія, насамперед, потребує соціального захисту, одним із найважливіших елементів якого і виступає пенсійна система як соціальний складник держави.

Загалом право на пенсійне забезпечення є складником права на соціальний захист (соціальне забезпечення). У юридичній літературі наголошується, що право на пенсійне забезпечення визначається можливістю вимагати від органів, що здійснюють пенсійне забезпечення, грошових виплат у розмірі, співвіднесеному з минулим заробітком заявника, але не нижчому від прожиткового мінімуму, а істотною правомочністю, що складає зміст права на пенсійне забезпечення, є можливість вимагати регулярні грошові виплати [16].

Пенсія – це державна виплата, яку надають із Пенсійного фонду для матеріального забезпечення непрацездатних громадян у зв'язку із їхньою минулою трудовою чи іншою суспільно корисною діяльністю в розмірах, як правило, зіставних з минулим заробітком пенсіонера [11]. У цьому контексті М. Іншин, Д. Сіроха наголошують, що сутність соціальної держави в умовах сьогодення полягає у наявності чітких механізмів утвердження системи прав та свобод людини, гарантування і правової охорони, розбудови інститутів громадянського суспільства як виразників його інтересів [18].

М. Шумило наголошує на визначенні пенсії як одного із правових інструментів реалізації державою своєї соціальної функції через органи спеціальної компетенції, яка знаходить своє вираження у щомісячному матеріальному (грошовому) забезпеченні [17].

Доречно наголосити, що Законом України «Про пенсійне забезпечення» визначено, що громадяни України мають право на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника та в інших випадках, передбачених цим Законом. При цьому іноземці та особи без громадянства, які проживають в Україні, мають право на пенсію нарівні з громадянами України на умовах, передбачених законодавством або міждержавними угодами (ст. 1) [19].

Окрім того, Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (ст. 8) визначено, що право на отримання пенсій та соціальних послуг із солідарної системи мають: громадяни України, які застраховані згідно із цим Законом та досягли встановленого цим Законом пенсійного віку чи визнані інвалідами в установленому законодавством порядку і мають необхідний для призначення відповідного виду пенсії страховий стаж, а в разі смерті цих осіб – члени їхніх сімей; особи, яким до дня набрання чинності цим Законом була призначена пенсія відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення» або була призначена пенсія (щомісячне довічне грошове утримання) за іншими законодавчими актами, але вони мали право на призначення пенсії за Законом України «Про пенсійне забезпечення» за умови, якщо вони не отримують пенсію (щомісячне довічне грошове утримання) з інших джерел, а також у випадках, передбачених цим Законом, члени їхніх сімей [19].

Слід звернути увагу на те, що з метою соціального захисту внутрішньо переміщених осіб у 2014 році уряд прийняв Постанову № 505 «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг». Як вказують статистичні дані, Держбюджетом України на 2014–2018 виділено кошти: на 2014 рік – 510 млн грн; на 2015 рік – 3 млрд 360 млн грн; на 2016 рік – 3 млрд 210 млн 189,2 тис. грн; на 2017 рік – 3 млрд 226 млн 665 тис. грн; на 2018 рік – 3 млрд 211 млн 758,6 тис. гривень [13].

Починаючи з 2017 року уряд тричі підвищував розмір зазначеної допомоги окремим категоріям громадян, зокрема:

1) з липня 2017 року: дітям з інвалідністю з числа внутрішньо переміщених осіб: встановлено у розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, – 1 312 грн (було – 884 грн); право на отримання грошової допомоги надано військовослужбовцям із числа внутрішньо переміщених осіб, які захищають незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України та беруть безпосередню участь в ООС, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах ООС, та членам їхніх сімей, незалежно від наявності в них власного житла.

2) з вересня 2017 року: особам з інвалідністю I групи та дітям з інвалідністю до 130% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність (1 705,6 грн, з 1 грудня 2017 року – 1 784,9 грн); особам з інвалідністю II групи до 115% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність (1 508,8 грн, з 1 грудня 2017 року – 1 578,9 грн); граничного розміру загальної суми грошової допомоги, що виплачується на сім'ю, до складу якої входять особи з інвалідністю або діти з інвалідністю, до 3 400 гривень [13]. Крім того, постановою № 689 розширено коло внутрішньо переміщених осіб, які мають право на отримання грошової допомоги, шляхом збільшення верхньої межі суми коштів, які можуть мати члени сім'ї переселенця на

депозитному банківському рахунку (рахунках) та не втрачати право на отримання грошової допомоги, з 10- до 25-кратного розміру прожиткового мінімуму.

3) з січня 2018 року: дітям та особам, які отримують пенсії, – до 1 000 гривень; граничного розміру загальної суми такої допомоги, що виплачується на сім'ю, – до 3 000 гривень та до 5 000 гривень багатодітним сім'ям. За результатами 2017 року грошову допомогу отримали в середньому 169 437 сімей, сума фінансування склала 2 798, 9 млн грн [13].

Нині, щоб отримувати соціальну допомогу і пенсії, жителям тимчасово невідконтрольних Уряду України територій необхідно переселитися на підконтрольну українській владі територію і зареєструватися як внутрішньо переміщена особа (ВПО). Ця ситуація змусила багатьох цивільних осіб з тимчасово невідконтрольних територій зареєструватися як ВПО, але, насправді, такі особи просто регулярно «переміщуються» між невідконтрольною та підконтрольною українській владі територіями.

Щоб нівелювати цю проблему, Урядом України була введена складна процедура верифікації та перевірок для гарантії, що лише ті, хто є належним чином зареєстрованими як ВПО на підконтрольній українській владі території, отримують пенсійні виплати. У цьому контексті, за даними Пенсійного фонду за 2016 рік, близько 400 000 осіб на Сході України не мали доступу до пенсій. Прив'язка пенсій до реєстрації як ВПО змушує людей здійснювати регулярні поїздки через контрольні-пропускні пункти, що розділяють тимчасово невідконтрольну та підконтрольну території.

Така ситуація не відповідає законодавству України і міжнародним стандартам прав людини. Стаття 46 Конституції України гарантує право громадян на соціальний захист, включаючи пенсії. Відповідно до Закону України «Про державне пенсійне забезпечення» всі громадяни України мають право на отримання пенсії після досягнення певного віку за інвалідністю або за іншими підставами. Україна є учасником міжнародних конвенцій, які гарантують право на соціальний захист. Зокрема, права на соціальне забезпечення і належний рівень життя захищені статтями 22 і 25 Загальної декларації прав людини та статтею 9 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Конвенція Міжнародної організації праці про мінімальні норми соціального забезпечення № 102 встановлює мінімальні стандарти захисту, зокрема виплати пенсій та соціальної допомоги. Стаття 12 Європейської соціальної хартії захищає право на соціальне забезпечення, зокрема пенсії, які в цілому можна охарактеризувати як захист матеріальних умов, необхідних для забезпечення належного та безпечного рівня життя.

З огляду на вище конкретизоване, ми можемо констатувати, що пенсії є формою власності, і окремі особи, зокрема ВПО, не мають бути позбавлені цієї форми власності на дискримінаційній основі. Адже стаття 46 Конституції України, яка гарантує право кожного на отримання соціальних виплат і на соціальний захист, а також я в своїй впевненості можу посилатись на відповідний пункт Закону «Про

загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», відповідно до якого немає підстав не платити пенсії (до речі, ми про це говоримо вже досить давно): немає підстав не платити пенсії на території, яка тимчасово не контролюється українським урядом; немає підстав не платити пенсію у зв'язку з проведенням антитерористичної операції і так далі, тобто таких підстав у Законі немає. А виключно цим Законом, як записано в частині третій статті 4 цього Закону, визначено, що саме цим Законом визначаються види пенсійного забезпечення, умови участі, джерела фінансування, пенсійний вік, умови, норми, організація і порядок здійснення управління і так далі [12].

У контексті досліджуваної проблеми слід розглянути умови порядку призначення пенсій ВПО. У порядку подання документів для призначення пенсії за віком внутрішньо переміщена особа має не раніш ніж за місяць до досягнення пенсійного віку звернутися із заявою про призначення пенсії до відповідного районного або міського управління Пенсійного фонду України за місцем проживання (реєстрації), а також подати інші визначені законодавством документи. Для вирішення такої проблеми вимушеним переселенцям зроблено певний виняток. У ч. 1 ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав та свобод внутрішньо переміщених осіб» зазначено, що їх місце проживання підтверджується довідкою про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Тому у разі звернення за призначенням пенсії переселенцю, крім пред'явлення власного паспорта, також слід надати працівнику Пенсійного фонду вказану довідку.

Крім заяви і довідки для отримання пенсії, потрібно ще подати:

1. Документ про присвоєння реєстраційного номера облікової картки платника податків (крім осіб, яким у паспорті в зв'язку з відмовою від такого номера проставлено відповідну відмітку) або свідоцтво про загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

2. Трудову книжку. За відсутності трудової книжки чи записів у ній – інші документи, що підтверджують наявний трудовий стаж. Наприклад, довідки, виписки з наказів, посвідчення, відомості про заробітну плату. Якщо внутрішньо переміщена особа під час переїзду на контрольовану українською владою територію не змогла привезти з собою трудову книжку (наприклад, не забрала її у відділі кадрів на заводі), то може спробувати поновити її [12].

3. Індивідуальні відомості про застраховану особу – за період роботи з 01.07.2000 р. (можна отримати в управлінні ПФ) чи довідка про заробітну плату до 01.07.2000 р.

4. Документи, що засвідчують особливий статус особи (наприклад, посвідчення учасника бойових дій і довідка військового комісаріату про період участі у бойових діях).

5. Клопотання (направлення) про достроковий вихід на пенсію (наприклад, це стосується осіб, звільнених з роботи за скороченням за рік до виходу на пенсію) [11].

У разі якщо особа виїхала до іншого регіону і вже отримує там пенсію, вона має обов'язково звернутися

до відповідного органа соціального захисту населення та отримати довідку про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, яка переміщується з Автономної Республіки Крим або Донецької/Луганської областей. Ця довідка може бути подана до органу Пенсійного фонду, але це не обов'язково [11].

На сьогодні існують певні правові проблеми і у пенсійному забезпеченні ВПО. Для врегулювання цього питання у Верховній Раді зареєстровано законопроект № 6692 «Про внесення змін до деяких законів України щодо права на отримання пенсій окремими категоріями громадян», який має на меті врегулювати ситуацію в сфері виплат пенсій внутрішньо переміщеним особам (ВПО) та громадянам, які проживають на непідконтрольних територіях. У законопроекті, розробленому робочою групою при Комітеті соціальної політики з питань зайнятості та пенсійного забезпечення за участю громадських організацій, зазначається, що Пенсійний фонд не має позбавляти українських громадян пенсій, якщо вони не можуть надати паперових документів.

Правки, що пропонуються внести у законопроект, є актуальними та відповідають сучасним суспільним змінам, а саме: скасування обов'язкового надання паперових документів людьми, які були змушені покинути своє місце проживання через обставини непереборної сили чи порушення прав людини; відміну обмеження в три роки щодо можливості отримати незатребувану пенсію та визначення особливого порядку отримання пенсій для тих, хто залишився на непідконтрольній території.

Висновки. Конкретизуючи, слід зазначити, що доповнення та зміни пропонується внести у статті Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»: статтю 40 – обчислення здійснюється на підставі даних, наявних у реєстрі застрахованих осіб; статтю 44 – Пенсійному фонду заборонено відмовляти в оформленні пенсій за неможливості здійснити перевірку документів; статтю 9 – закріплює право та механізм отримання пенсій особами, які проживають у населених пунктах, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та в населених пунктах, розташованих на лінії зіткнення на період проведення ООС [7; 8].

Загалом уряд України має усунути перешкоди, які заважають громадянам України мати рівний доступ до пенсії незалежно від місця проживання або реєстрації як ВПО. У такому разі мають враховуватись: поновлення виплати пенсії для всіх осіб незалежно від їхнього місця проживання; скасування залежності виплати пенсії від реєстрації ВПО; схвалення законопроектів, які дають змогу населенню території, непідконтрольної уряду, отримувати пенсії без необхідності реєструватися як ВПО, вони можуть отримувати пенсії в українських банках на підконтрольній уряду території; надання доступу до пенсії особам, які взагалі не можуть виїжджати з неконтрольованої урядом території, ввівши нотаріально посвідчену довіреність, яка б надала можливість родичам отримувати пенсію особи в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акмалова А.А. Социальная работа с мигрантами и беженцами: учеб. пособие / А.А. Акмалова, В.М. Капицын; отв. ред. П.Д. Павленко. М.: ИНФРА-М, 2008. 220 с.
2. Архипова С.П. Методи та технології роботи соціального педагога: навчальний посібник / С.П. Архипова, Г.Я. Майборода, О.В. Тютюнник. К.: Слово, 2011. 496 с.
3. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>.
4. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. / за заг. ред. проф. І.Д. Звереві. К., Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
5. Коваль Л. Вимушені переселенці: проаналізувати, зрозуміти, допомогти. Урядовий кур'єр: газета центр. органів виконав. влади України. К., 2015. 1 жовт. № 182. С. 4.
6. Комплексна програма допомоги переселенцям в Україні. URL: <http://www.dw.com/uk>.
7. На допомогу захисникам Батьківщини: права і пільги для учасників АТО та членів їхніх сімей – підстави та порядок отримання, рекомендації, довідкова інформація. К.: Міністерство соціальної політики України, 2015. 112 с.
8. Проект Закону України «Про вимушених переселенців»: станом на 15 квіт. 2014 р. Народні депутати. URL: <http://khrpg.org/index.php?id=1397592025>.
9. Костюк В.Л. Право на пенсійне забезпечення в умовах сьогодення: науково-теоретичний аспект. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2015. № 1(11). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15kvInta.pdf>.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення: Закон України від 2 березня 2015 року № 213-VIII. Голос України від 12.03.2015р., № 44.
11. Пенсійне забезпечення внутрішньо переміщених осіб. URL: 7328_26_Pamyatka_ChPG.
12. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи: Закон України від 8 липня 2011 року № 3668-VI. / Відомості Верховної Ради України. 2012. № 12–13. Ст. 82.
13. Виплати для ВПО: яку підтримку надає держава переселенцям. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1715589-viplati-dlya-vpo-yaki-pidtrimku-nadae-derzhava-pereselentsyam>.
14. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV. / Відомості Верховної Ради України. 2003. № 49-51. Ст. 376.
15. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 9 липня 2003 року № 1057-IV. / Відомості Верховної Ради України. 2003. № 47–48. Ст. 372.
16. Колотік А.С. Правове регулювання спеціального пенсійного забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.05. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х., 2011. 20 с.
17. Шумило М.М. Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05. Одес. нац. юрид. акад. О., 2009. 20 с.
18. Іншин М.І., Сіроха Д.І. Соціальна держава: сутність і перспективи. Актуальні проблеми соціального права: збірник матеріалів учасників всеукраїнських соціальних програм (заходів) ВГОІ «Інститут реабілітації та соціальних технологій» у 2014 р. / За загальною редакцією М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.О. Попелюшка. К.: ПВГОІ «ІР СТ Україна», 2015. С. 17–22.
19. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5 листопада 1991 року №1788-XII. / Відомості Верховної Ради України. 1992. № 3. Ст. 10.